

Володимир Михайлов

Роль неформальних об'єднань Південної України у державотворчих процесах др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.

У статті на основі матеріалів державних обласних архівів та періодичних видань розглядається проблематика процесу державотворення у Південній Україні др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.. Розкрито інституційні засади та напрями діяльності неурядових національно-культурницьких та політичних організацій зазначеного періоду. Визначено місце і роль неформальних громадських об'єднань Південної України у процесі розбудови незалежної держави в період краху радянської системи др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.

In the article on the basis of the state regional archives and periodicals the problematic of state's process in the southern Ukraine of the second half of the 80th - early 90 years of the twentieth century are considered. The institutional grounds and the activities of non-governmental national cultural and political organizations of that period are revealed. The place and role of informal associations of the Southern Ukraine in the process of the development of the independent state during the collapse of the Soviet system of the second half of the 80th - early 90 years of the twentieth century are defined.

Доба перебудови поклала початок демократизації суспільно-політичного життя в СРСР. У другій половині 80-х років в Україні починають масово виникати неформальні товариства, які не підпорядковувалися радянським органам влади. Спектр неурядових громадських організацій був досить широким, проте всіх їх об'єднувала антикомуністична спрямованість. Активна суспільно-політична діяльність неформалів, в тій чи іншій мірі сприяла розгортанню державотворчих процесів в Україні.

Діяльність всеукраїнських неурядових організацій в загальнодержавному масштабі добре відома, їх місце і роль у становленні незалежної України визначені. Проте історія твориться не тільки в столиці. Важливе місце у державотворенні посідають суспільно-політичні процеси, що відбуваються в регіонах країни. Національне відродження мало свої територіальні особливості, що сформувалися під впливом економічних, історичних, соціальних та культурних чинників. Державотворчі процеси в Південній Україні були ускладнені багатьма факторами: міграційною політикою імперських урядів попередніх епох, стро-

катістю етнічного складу населення, глибокою русифікацією тощо. Тим не менш в регіоні виникли неформальні товариства національно-демократичного спрямування. Варто підкреслити, що в переважній більшості випадків розбудова неурядових об'єднань відбувалася «знизу догори», тобто спочатку на місцевому ґрунті виникали первинні осередки, а згодом товариство приєднувалося до всеукраїнського організаційного центру.

Проблему діяльності неформальних організацій як впливового чинника українського державотворення др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. вивчали вітчизняні історики О. Бойко [1], О. Гарань [2], Г. Гончарук [3], О. Горбачова [4], А. Камінський [5], К. Левчук [6], Русначенко [7] та ін. Науковий доробок зазначених авторів полягає в аналізі діяльності та визначенні ролі «неформалів» у державотворчих процесах на всеукраїнському рівні. Проте південноукраїнський вектор функціонування неурядових товариств досліджений фрагментарно. Серед ґрунтовних праць вказаного напрямку відзначимо монографію Ф. Турченка [8] та дисертаційну роботу О. Шипотілової [9].

Джерельною базою наукової статті виступають документи Державних архівів Миколаївської (ДАМО), Одеської (ДАОО), Херсонської (ДАХО) областей та Автономної Республіці Крим (ДААРК). Паралельно використані матеріали офіційної регіональної преси Південної України, а також публікації «самвидавських» газет, що друкувалися неформальними товариствами.

Метою наукової статті є визначення впливу діяльності неформальних громадських організацій Південної України на розвиток державотворчих процесів в умовах краху радянської системи у др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст..

Основні завдання публікації полягають у з'ясуванні головних напрямків роботи неурядових товариств та у визначенні здобутків їхньої діяльності у різних сферах суспільного життя південноукраїнського регіону.

Неформальні громадські організації, що виникли в період перебудови, зайняли чільне місце в процесі українського національного відродження. Їх виникнення і діяльність стали спонукальними факторами поглиблення демократичних процесів в Україні.

Ключовими проблемами процесу українського державотворення др. пол. 80-х рр. ХХ ст. було відродження української мови і культури, ліквідація «білих плям» історії, повернення історичної пам'яті народу, дотримання громадянських прав і свобод людини, подолання монополії комуністичної партії на владу та встановлення політичного плюралізму.

Наймасовішими та найвпливовішими неформальними об'єднаннями, що працювали над вирішенням життєво важливих суспільних питань України були Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), історико-просвіт-

ницьке товариство «Меморіал», Українська Гельсінська Спілка. Трохи згодом національно-демократичні сили консолидувалися в Народний Рух України за перебудову, що засвідчило появу політичної опозиції до компартії та поглиблення процесів державотворення.

На ниві відродження української мови та культури найбільш плідно працювали осередки Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), що послідовно виникли в Одеській, Запорізькій, Кримській, Миколаївській та Херсонській областях. Основними «мовними» проблемами, що постали перед неформальними організаціями, були утвердження статусу мови як державної, формування україномовного простору й державне та громадське піклування про розвиток мови.

Голова Миколаївської обласної організації ТУМ ім. Т.Шевченка В. Бойченко у зверненні до Президії ВР УРСР зазначав, що «...українська мова повинна стати на території УРСР мовою спілкування всіх громадян республіки, представників всіх національних меншостей, які проживають в УРСР» [10, арк.1-3].

Боротьба за прийняття «Закону про мови» набула загальноукраїнського характеру, хоча і зустрічала сильний супротив партійного апарату та зрусифікованої частини суспільства. Члени ТУМ збирали підписи на вулицях, в бібліотеках, школах. Так, вчитель української мови та літератури СШ № 39 м. Одеси Михайло Перегінчук був серед перших, хто підтримав цю акцію. Вчителі практично не відмовлялись від збору підписів. Однак, директори шкіл, негайно донесли в партійні органи і райвно, що, мовляв, М. Перегінчук проводить антирадянську роботу. Директори наказали вчителям не пускати М. Перегінчука на поріг школи, а до завідуючої Жовтневого райвно

Танкеєвої звернулись з проханням розібратись з М. Перегінчуком. Через деякий час він був викликаний до райвно. Проте, завідувача проявила терпимість і коректність, заявивши, що хотіла б познайомитись зі статутом і роботою ТУМу. Дані газетних матеріалів, повідомлень про різні громадські об'єднання в Україні, в тому числі і ТУМ, переконали чиновницю у хибності заяв донощиків. Завідуюча райвно піддала критиці директорів шкіл за безпідставність звинувачень на адресу М. Перегінчука [11, с. 51].

Особливо занедбаним мовне питання постало в Криму, як одному з найбільш зрусифікованих регіонів України. Великого розголосу у той час набула стаття першого голови Севастопольського ТУМу Миколи Гука «Корни питають крону» в газеті «Слава Севастополя» [12]. У публікації автор вперше порушив питання про вивчення й впровадження української мови у повсякденне життя севастопольців. Внаслідок активної позиції кримських «тумівців» 21 листопада 1990 року, в Севастополі відбулося відкриття на базі СШ-інтернату № 1 недільної української школи [13, с. 26-27].

Крім боротьби за надання українській мові статусу державної, актуальною була проблема відродження української культури.

Восени 1990 р. силами Запорізького ТУМу створено самодіяльний народний хор «Запорозькі козаки». Творчий колектив став важливим інструментом національного відродження в регіоні і далеко за її межами. Свідченням цього став концерт хору в м. Тернопіль, що з великим успіхом проходив в березні 1991р. [14, с. 151-152].

В Севастополі за сприяння міського осередку ТУМ було засновано народний український хор, яким керував диригент

Віктор Ковальчук. До хору записалося майже 40 чоловік. Активісти ТУМу на міському рівні організували драматичний гурток, який поставив спектаклі: «Лісова пісня» Лесі Українки та «Вертеп», проводили у школах і на підприємствах міста літературні та музичні вечори і концерти, присвячені творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського. Виїжджали до сіл севастопольської округи, де організовувалися вечорниці на Різдвяні, Пасхальні та Зелені свята. Треба підкреслити, що всі заходи, проводилися винятково на громадських засадах, в непростих морально-психологічних і соціальних умовах. Через деякий час за допомогою «Просвіти» на весь голос заявив про себе дитячий фольклорний ансамбль «Веснянка» під керівництвом Тамари Петрикової [15, с. 23-25].

Національно-патріотичні товариства стали ініціаторами проведення грандіозного історико-культурного заходу – святкування 500-річчя утворення українського козацтва, яке відбулося на початку серпня 1990 р. у Запоріжжі та інших містах Подніпров'я. Під гаслами – «І поможуться на волі невільничі діти», «Від козацьких вільностей до волі України» – три доби продовжувалось вшановування козацької пам'яті. Народний Рух України і ТУМ ім. Т. Шевченка під головуванням І. Драча провели першого дня у Нікополі науково практичну конференцію «500-річчя заснування Запорозької Січі і сучасність». На другий день священики Української автокефальної православної церкви на могилі Івана Сірка відслужили панахиду. На третій день відбувся січовий похід до Хортиці – серця Запорозької Січі, – в якому взяло участь 50 тисяч гостей. Представники всіх українських земель вклонилися козацькій славі. На мітингу в Запоріжжі перший

заступник Голови Верховної Ради України І.С. Плющ свій виступ закінчив словами: «Слава рідній Україні»[16, с. 80]. До заходів було залучено 115 тисяч чоловік. На мітингу 4 серпня біля могили Івана Сірка більшість виступаючих зверталися до «ідеї незалежності України». Д. Павличко у своєму виступі наголосив: «Без зброї можна вибороти Україну», а І. Драч підкреслив: «..сила не в Верховній Раді, а в тому, що при підтримці народу Декларація про державний суверенітет набула сили Конституційного закону. І тоді була б незалежність і непотрібен був би союзний договір»[17, с. 44]. Серед інших заходів – численні мітинги освячення хреста на кургані «Пам'яті», похід до могили літописця козацької слави Д. Яворницького та ін.

Святкування 500-річчя козацтва стало важливим консолідуючим фактором Сходу і Заходу й також набуло політичного характеру. Період функціонування козацтва став розглядатися як «золота доба» власної історії, що сприяло формуванню національної ідентичності, прищеплювало сучасному поколінню гордість за своїх предків.

З 10 по 18 серпня 1991 р. в Запоріжжі відбувся другий Всеукраїнський фестиваль «Червоної Рути». За словами директора фестивалю Т. Мельника «фестиваль покликаний виявити і підтримати найсучасніші тенденції на українській естраді, яких немає в музиці інших країн» [18, с. 4]. Фестиваль мав загальноукраїнський характер і висвітлювався на сторінках республіканської преси [19, с. 1; 20, с. 2].

Конкурс організовано за сприяння НРУ, «Просвіти», «Меморіалу», «Зеленого світу» та інших об'єднань. Вплив пісенного конкурсу на консолідацію суспільства був найбільший, що сприяло формуванню україномовного простору.

Це було пов'язано з тим, що спочатку проходили відбіркові тури у всіх областях України, що мало великий резонанс по всій території держави. Після цього учасників направляли в Київ, де проходили остаточні репетиції. Не випадковим був і вибір місця проведення «Червоної Рути» – Запоріжжя, як один з найбільш зрусифікованих регіонів України, що забезпечувало залучення російськомовного населення до процесу формування загальнонаціонального простору.

Культурологічні товариства першими підняли питання про повернення історичних назв південноукраїнським містам та селам, перейменування назв вулиць, що носили імена російських та радянських діячів. Замість української історії була імперська історія «завоювання юга Росії». Активісти Миколаївського ТУМу неодноразово виступали із зверненнями до місцевих та центральних партійних органів влади щодо повернення населеним пунктам історичних назв: Первомайськ – Богопіль (Бог – давня назва р. П.Буг), Вознесенськ – Соколи, Южноукраїнськ – Гард (давня козацька назва), Кам'янка – Анчекрак (татарське поселення до завоювання Російської імперії), Арбузинка – Гарбузинка та інші [21, арк. 12-13].

На карті Миколаєва 33 вулиці носили імена діячів російської культури і лише 6 належали до представників української нації. З цього приводу першому секретареві міському компартії України Матвєєву В.І. надіслано план-проект про перейменування вулиць Миколаєва. Пропонувалося увіковічнити імена корифеїв українського мистецтва: Панаса Саксаганського, Марії Заньковецької, Івана Карпенко-Карого, Миколи та Марії Садовських [22, арк. 4].

Влітку 1991 р. Миколаївський Рух, ТУМ та «Зелений світ» прийняли участь

у поході «Буг – козацька річка», у рамках Всеукраїнського походу «Дзвін-91». Метою походу було знайомство з культурою, історією, побутом всіх регіонів та зближення жителів різних куточків України на знак підтримки незалежності. Похід мав пройти з 27 липня по 2 серпня 1991 р. за активної участі представників української діаспори. Захід стартував 28 липня в Первомайську біля пам'ятника Тарасу Шевченко. Тут відбувся мітинг та виступ народного хору. 1 серпня його учасники мали прибути в міста Южноукраїнськ, Вознесенськ, Миколаїв, а завершувався похід в Запоріжжі 11 серпня фестивалем української пісні «Червона рута» [23, с. 1].

Відомий канадський емігрант, письменник С. Горлач у своїй книзі-есе «І так...я жив» згадує перший козацький похід на Миколаївщині [24, с. 125-135]. Автор зазначає, що всіх учасників розподілили по групах з провідниками, дали точну інформацію та адреси осіб Руху в тих областях, до яких групи були приділені. Група, в яку потрапив С. Горлач мала діяти у Миколаївській області. Активісти ходили від села до села, зустрічалися з місцевим населенням, співали українські пісні та клали квіти до пам'ятників Т. Шевченку.

Голова Южноукраїнської районної організації НРУ Ю. Діденко та місцеві об'єднання ТУМ, «Гамалія» в рамках «Дзвону-91» мали намір провести в місті Южноукраїнську свято Бугогардівської паланки. На засіданні Виконкому міськради м. Южноукраїнська, яке відбулося 23 липня 1991 р., поряд з численними радикальними питаннями, розглядалася пропозиція депутата Ю. Діденка, про встановлення в одному з мікрорайонів міста пам'ятного знаку з орієнтовною написом: «На цих землях була Бугогардівська паланка 1734-1776 рр.» [25,

с. 1]. Але заступник міського голови міста Южноукраїнська з приводу встановлення пам'ятного знака зазначив, що період Нової Січі не є історично важливим для нашої історії.

Таким чином, основними досягненнями громадських організацій у напрямку відродження української мови та культури в др. пол. 1980-х рр. стало закріплення державного статусу української мови в Законі «Про мови в УРСР» та в Декларації про державний суверенітет. Культурному розвитку сприяли масові заходи загальноукраїнського масштабу. Основними формами роботи, що були спрямовані на відродження української мови та культури, були проведення мітингів, конференцій, круглих столів, виїзних засідань прийняття резолюцій, висвітлення «мовних» проблем у періодичній пресі тощо.

Культурне відродження та створення української державності не можливе без формування національної свідомості та повернення історичної пам'яті народу. Наймасовішою організацією цього напрямку було самодіяльне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», осередки якого діяли практично у всіх великих містах України.

Суть процесу відновлення історичної пам'яті полягала у поверненні забутих імен, розкритті для вивчення раніше заборонених тем та розгортанні широких дискусій навколо історичних проблем.

Досить плідною була діяльність Мелітопольського товариства «Меморіал», яке очолили три співголови: М.В. Кумок, С.В. Воловник та В.М. Тимофеев. Протягом 1990 – початку 1991 рр. товариство видавало інформаційний бюлетень під назвою «Мелітополь. Меморіал». Редактором видання був Ю.В. Корнієнко. Бюлетень регуляр-

но висвітлював «білі плями» радянської історії. Публікувалися списки жертв сталінських репресій на Мелітопольщині [26]; розвінчувалися міфи про перемоги більшовиків під Нарвою та Псковом, які вважалися підставою для оголошення 23 лютого Днем радянської армії [27]; подавалися матеріали про депортацію кримських татар до Середньої Азії [28]; оприлюднювалася інформація стосовно радянських концтаборів і, зокрема, Івдельлагу, що розташовувався на Північному Уралі [29]. Окремий випуск присвячено подіям історії Мелітопольщини 1932-1933 рр., наводяться спогади очевидців – жителів міста і району, які переконливо свідчать про штучний характер голоду, відповідальність тодішньої влади за його організацію [30].

Масштабним проектом Одеського «Меморіалу» став «Тиждень совісті», присвячений 70-ій річниці від дня народження академіка А. Сахарова. Акція проходила в травні 1991 р. і передбачала широку культурно-просвітницьку програму. Перший блок програми складався з тематичних виставок. Мешканцям Одеси були запропоновані матеріали про репресії в радянській державі. Унікальною була виставка «Самвидав» – творів всіх видів і жанрів, заборонених свого часу. В експозиції «Конфіскована колекція» представлені роботи одеських художників-авангардистів 60-70-х рр. ХХ ст. Працівники історико-краєзнавчого музею підготували експозицію із залишків музею «Степова Україна», репресованого в 30-ті роки. Музей морського флоту надав документальні матеріали про репресії в ЧМП. Кінематографічний блок програми складався з ретроспективи фільмів А. Тарковського, С. Параджанова, В. Абдрашитова. Показані кінострічки Т. Абуладзе, К. Муратової, Е. Шенгелая. Літературна частина захо-

ду передбачала творчі зустрічі з «неофіційними» поетами Одеси [31, с. 2].

Проводилася активна робота з пошуків місць розстрілів та поховань жертв сталінських репресій. Зокрема, завдяки кропіткій праці членів товариства «Меморіал» на території Херсона протягом 1989-1990 рр. виявлено 5 місць масових поховань жертв тоталітаризму [32, арк. 103].

Діяльність неформальних організацій у період перебудови поступово набувала політичного характеру. Будь-які актуальні питання суспільного розвитку вміло використовувалися для втручання в політичні процеси.

Важливу роль у стані неформального опозиційного руху відігравала Українська Гельсінська Спілка (УГС). Діяльність організації мала яскраво виражене політичне спрямування. УГС одразу стала однією з найнебезпечніших організацій для існуючого комуністичного режиму. В газеті Миколаївського обкому партії «Южная правда» зазначено, що «більшість неформальних організацій ведуть корисну справу в плані екології, художньо-розважальному, фізкультурно-оздоровчому, колекціонуванні, збиранні та охороні пам'яток. А поряд з цими неформальними об'єднаннями на Україні діє і ряд організацій екстремістського спрямування, у числі яких Українська Гельсінська спілка та деякі ін. У їхньому керівництві є політичні авантюристи, які підштовхують нестійких людей на конфронтацію з владою та партійними органами» [33, с. 2].

Члени УГС приймали активну участь проведенні спільних мітингів з представниками інших демократичних сил Миколаївського регіону. На передвиборчому мітингу, що відбувся 11 лютого 1990 року у Миколаєві, голова місцевої спілки А. Іванюченко звернувся до

мешканців міста з промовою. Лідер УГС піддав критиці діяльність Миколаївського обкому партії в особі Л.Г. Шараєва та В.І. Матвєєва. Зокрема, А. Іванюченко викрив ганебні та протизаконні методи, за допомогою яких, партапарат здійснює передвиборчу кампанію. Так, місцевий партапарат шляхом порушення конституційних прав кандидатів в депутати від демократичних сил і брехливими обіцянками про покращення життя громадян намагається пробитися до Верховної Ради республіки [34, с. 3].

Значним досягненням Запорізької філії УГС та її лідера С. Айбабіна було налагодження випуску власної газети. Значну частину її видань присвячено висвітленню політичних цілей, які ставила перед собою УГС. Так, у повідомленні лютневого випуску «УГС-Південь», зазначалося, що УГС «...домагається конституційного права, – права на самовизначення України і проголошення її самостійною, суверенною республікою. Дійсна, а не паперова суверенність нашої Батьківщини можлива лише внаслідок виходу України зі складу СРСР» [35].

В Одесі діяв філіал УГС на чолі з В. Барладяну [36, арк. 64]. Кінцевою метою організації був вихід України зі складу СРСР. Згідно задуму В. Барладяну, члени УГС мали зайняти керівні посади в партійних і радянських органах влади, щоб «без крові будувати незалежну українську державу». Діячі об'єднання проводили агітацію в студентському, молодіжному середовищі та в українських національно-культурних товариствах [37, арк.15].

Активісти Одеської УГС приймали участь у зборах самодіяльних формувань культурологічного характеру, де критикували перебування у цих товариствах партійних робітників; виступали

проти указів Верховної Ради СРСР про проведення мітингів та демонстрацій; агітували за внесення змін до Кримінального кодексу про відповідальність за державні злочини; збирали підписи на підтримку НРУ за перебудову. В. Барладяну мав налагоджені зв'язки з співробітниками радіостанції «Свобода», яким надавав інформацію про суспільно-політичну ситуацію в Одесі [38, арк. 64-65].

Антикомуністичною спрямованістю відзначалося патріотичне об'єднання «Добра воля», яке виникло в м. Ялта. Організацію, що складалася з 20 осіб, очолювали художник І.В. Кононенко та колишній лікар В.М. Іванова. У програмі ставилися завдання сприяння перебудові та боротьбі з бюрократією в партійно-радянських і правоохоронних органах [39, с. 208-209]. Діяльність організації виходила за межі Ялти. Активісти «Дорої волі» М.І. Губенко та В.П. Порохін намагалися зареєструвати статут об'єднання у виконкомі Сімферопольської міськради народних депутатів [40, арк. 10]. Неформали просили дозволу на видавничу діяльність та проведення регулярних зборів і мітингів у місті. Проте у реєстрації та інших проханнях було відмовлено. Члени організації займалися активною пропагандистською роботою. Так, у травні 1988 року на інформаційній дошці біля прохідної заводу «Фіолент» м. Сімферополь, було вивішено плакат під назвою «Их моральное лицо». Плакат містив прізвища секретарів обкому та інших керівників партапарату, з прикладами їх номенклатурних привілеїв, зокрема, житлової площі квартир, розміри яких вигідно вирізнялися від помешкань звичайних радянських людей. Крім того, на плакаті було розміщено вірші, що викривали подвійну

мораль радянської влади [41, арк. 57-58].

Отже, неформальні організації, що діяли на території Південної України на пр. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст., відіграли роль руйнівника радянської комуністичної ідеології, зробили вагомий внесок у становлення незалежної України й сприяли реалізації її державотворчих засад. Формування опозиційного руху в республіці відбувалося на основі ключових проблем українського суспільства того часу – відновлення прав української мови та культури, ліквідації «білих плям» історії, дотримання громадянських прав і свобод людини.

Активна громадська робота неформалів: проведення мітингів, пікетів, участь у виборчих кампаніях, випуск періодичних незалежних видань, що відкривали очі населенню на реальний стан речей в державі та регіоні, дозволили демократам реально впливати на політику місцевих і центральних органів влади. Фактично неурядові організації створили соціальну базу для виникнення потужного національно-демократичного руху, який виборов незалежну Україну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О.Д. Україна 1985-1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О.Д. Бойко. – К.: ІПЕНД, 2000. – 322 с.
2. Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України / О.В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 196 с.
3. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с.
4. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. : процес становлення та розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ольга Сергіївна Горбачова. – К., 2008. – 14 с.
5. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 632 с.
6. Левчук К.І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985 – 1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Костянтин Іванович Левчук. – Київ, 2010. – 32 с.
7. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні середини 50-х – початку 1990-х років / А.М. Русначенко. – К.: Вид-во О. Теліги, 1998. – 720 с.
8. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 368с.
9. Шипотілова О.П. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на Миколаївщині (1989-1996 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Олена Павлівна Шипотілова. – Одеса, 2012. – 20 с.
10. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – ф. Р-5913. – оп.1. – спр. 4.
11. Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: історико-популярний нарис / О.Т. Ярещенко. – Одеса: Маяк, 1998. – 112 с.
12. Слава Севастополя. – 1989 р. – 11 червня.
13. Данилов А. Український флот: біля джерел відродження / А. Данилов. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 599 с.
14. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 368с.
15. Данилов А. Український флот: біля джерел відродження / А. Данилов. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 599 с.
16. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с.
17. Діденко Ю.І. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989-2002). /

- Ю.І. Діденко. – Одеса: Астропринт, 2006. – 176 с.
18. Мельник Т. Від «Червоної Рути» до ідеалу / Т. Мельник // Культура і життя. – 1991. – №20. – 18 травня.
 19. Червона Рута – 91 // Вечірній Київ. – 1991. – №156. – 15 серпня.
 20. Кузеля А. Червона Рута – від Чернівців до Запоріжжя / А. Кузеля // Літературна Україна. – 1991. – №36. – 5 вересня.
 21. ДАМО, ф. Р-5913, оп.1, спр. 4.
 22. ДАМО, ф. Р-5913, – оп.1, – спр. 5.
 23. «Дзвін-91» – на Миколаївщині // На сторожі. – 1991. – №2 (червень).
 24. Горлач С. І так... я жив: спогади, есе / С. Горлач. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 320 с.
 25. Бугогардовская паланка – чья она ? // Контакт. – 1991. – № 59. – 2 серпня.
 26. Мелітополь. Меморіал. – 1990. – №1. – Январть.
 27. Мелітополь. Меморіал. – 1990. – №2. – Февраль.
 28. Мелітополь. Меморіал. – 1990. – №8 (Спецвыпуск).
 29. Мелітополь. Меморіал. – 1991. – №10-12. – Январть-март (Спецвыпуск).
 30. Мелітополь. Меморіал. – 1990. – №5-6 (Спецвыпуск).
 31. Неделя совести // Вечерняя Одесса. – 1991. – 11 мая.
 32. Державний архів Херсонської області, ф.Р-3378, оп.4, спр. 161.
 33. Важный участок работы // Южная правда. – 1989. – 1 октября.
 34. «Ні!» – кандидатам від партократії! // Чорноморія. – 1990. – № 5 (лютий).
 35. УГС-Південь. – 1989. – №2. – Грудень.
 36. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-11, оп. 152, спр. 35.
 37. ДАОО, ф. П-11, оп. 151, спр. 52.
 38. ДАОО, ф. П-11, оп. 152, спр. 35.
 39. Бажан О.Г. Становлення Народного руху України (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області) / О.Г. Бажан, О.А. Лошицький // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2009. – № 2 (33). – С. 206-326.
 40. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. П-1, оп. 13, спр. 94.
 41. ДААРК, ф. П-1, оп. 13, спр. 94.

Микола Окса, Антоніна Сажнєва, Катерина Кучина

Значення народної педагогіки та мистецтва у духовному відродженні національної свідомості та гідності

Стаття присвячена ролі народної педагогіки та народного мистецтва у духовному відродженні національної свідомості та гідності українського народу. Автори наголошують на тому, що національне виховання повинно здійснюватись за принципом комплексності, що вимагає поєднання різних методів і прийомів, сполучення логічного переконання та емоційної дії у виховному процесі.

This article deals with the role of public education and folk art in the spiritual revival of national consciousness and dignity of the Ukrainian people. The author emphasizes that national education should be made on the basis of complexity, requires a combination of different methods and techniques, a combination of logical and emotional conviction of the educational process.

Кожен народ через свою національну систему виховання органічно продовжує себе в своїх дітях, генерує національний дух, менталітет, характер, психологію, традиційну родинно-

побутову культуру, спосіб життя. Науково обґрунтоване, правильно організоване національне виховання відображає історичний поступ народу, перспективи